

Філософія XX століття

Павло Бартусяк

АНРІ БЕРГСОН І НАРОДЖЕННЯ ІДЕЇ ФІЛОСОФІЇ ЯК ТВОРЕННЯ НОВИХ КОНЦЕПТІВ

На перший погляд, французька філософія XIX століття – майже безживна пустеля. Зазвичай цей період асоціюють з Огюстом Контом (1798–1857) та Анрі Бергсоном (1859–1941). Однак тогочасній постреволюційній Франції притаманне значення, підкреслює Жан-Луї Вієяр-Барон, «інтелектуальне пожвавлення» [Viellard-Baron 2021: 11]. На самому початку XIX століття сформувалася філософська течія, що не поступалася за популярністю позитивізму та справила разючий вплив на подальший розвиток світової філософії, літератури й мистецтва, – *французький спіритуалізм* (spiritualisme français). Чільною ідеєю напрямку є принципова нередуковність духовного життя людини (свідомість, свобода волі, інтелектуальні спроможності тощо) до її фізичного життя. Підвалини цього напрямку заклав П'єр Мен де Біран (1766–1824). Ключові представники – Віктор Кузен (1792–1867), Фелікс Равесон (1813–1900), Жюль Лашельє (1832–1918), Еміль Бутру (1845–1921) тощо. Філософія Анрі Бергсона – апогей його розвитку.

Цілковита автономія людського *Я*; свобода волі як його невід'ємний атрибут; перевага індивідуального над колективним, конкретного над загальним; постійне підкреслення того, що людина має проявляти себе насамперед через творчість; чітко окреслений антидогматизм тощо – ідеї, що зустріли неабиякий опір у Франції після Першої світової війни. Особливо до цього доклалися, з очевидних причин, ліві інтелектуали. Відтак ці ідеї інтенсивно маргіналізувались і в підсумку *спіритуалізм* і *бергсонізм* стали синонімами чогось відірваного від реальності та конкретного життя. Але ці, здавалося, міцно зацементовані інтелектуальні правила гри змінив Жиль Дельоз (1925–1995) своєю прискіпливою увагою до тем і філософів, які, як вважала більшість, вийшли з моди. 1966 року він публікує книгу «Бергсонізм», яка по суті є реабілітацією Бергсона. Там, як і у двох статтях про останнього, опублікованих за десять років до цього, Дельоз у притаманному йому стилі проливає світло на одну маловідому, але напрочуд важливу Бергсонову проблему – творення нових концептів¹.

© П. Бартусяк, 2025

¹Ідея філософії як творення нових концептів здебільшого асоціюється з ученням Жиль Дельоза та Фелікса Гаттарі, зокрема з твором «Що таке філософія?»: «філософія – це мистецтво формувати, винаходити, фабрикувати концепти» (la philosophie est l'art de former, d'inventer, de fabriquer des concepts) [Deleuze, Guattari 1991: 8]. Ця ідея є наскрізною для творчості авторів, але передусім для Дельоза. Однак він її сформулював задовго до твору «Що таке філосо-

Передусім саме після Дельозових текстів інтерес до Бергсона, як і до витоків його філософії, почав блискавично зростати. Нового потужного імпульсу надало ініційоване у 2000-х роках французьким видавництвом «PUF» критичне видання творів Бергсона за редакції Фредеріка Вормса. Це, наприклад, вилилося у створення (2021) спеціалізованого переважно англomовного журналу *Begsoniana* (Вормс – один із редакторів). Цього ж року опублікували колективну монографію «Бергсоновий ум» (*The Bergsonian Mind*), автори якої всебічно досліджують різні аспекти вчення філософа. 2022 року англomовний журнал *Parrhesia* присвячує цілий випуск Бергсону. Важливим чинником для поживлення світових студій з Бергсона стала поява у 2023 році першого науково-критичного видання «Творчої еволюції» (1907) англійською мовою.

Утім, попри цю істотну інтенсифікацію дослідницької уваги та попри те, що Бергсон уже давно є класиком філософії, його ідеї залишаються одними з найменш досліджених. А надто, як на мене, це стосується ідеї філософії як творення нових концептів, яку, крім Дельоза, предметно майже не досліджували. У чому полягає важливість цієї ідеї? Чому її треба досліджувати?

Одним із головних завдань Бергсона було закласти підвалини метафізики, яка ґрунтувалась би винятково на емпіричних даних. Під час реалізації цього задуму перед ним постала проблема, яку постійно порушували ще ранні спіритуалісти і яку Лоренс Ландевід навіть вважає центральною лінією всієї Бергсонової філософії – проблема «розокремленості абстрактного й конкретного (або концепту й реальності)²» [Landeweerd 2021: 19]. Для Бергсона критично важливим було подолати провалля між конкретністю факту й абстрактністю концепту, який його виражає.

фія?». Уперше – в опублікованій 1956 року статті «Бергсон, 1859–1941». На самому початку він пише: «великим є той філософ, який створює нові концепти» (*un grand philosophe est celui qui crée de nouveaux concepts*) [Deleuze 2002a: 28]. В опублікованій того ж року статті «Концепція різниці Бергсона» Дельоз відживлює Бергсонову ідею «єдності речі й концепту» (*unité de la chose et du concept*) [Deleuze 2002b: 45], себто для одного об'єкта філософу слід винайти один унікальний концепт, який стосуватиметься лише одного цього об'єкта.

Ці факти вельми часто залишаються поза дослідницькою увагою. Наприклад, у «Філософському родоводі Дельоза» Пол Аткинсон (автор розділу про Бергсона), аналізуючи текст «Бергсон, 1859–1941», пише, що Дельоз починає свій виклад Бергсонової теорії з опису методу інтуїції [Atkinson 2009: 240]. З цього, далі, починається другий абзац. Крейк Ланді у книзі «Дельозовий бергсонізм», розглядаючи цю ж статтю, так само відразу перестрибує до другого абзацу. [Lundy 2018: 157]. Дослідники злегковажили деякими напрочуд важливими тезами першого абзацу на кшталт «великий філософ створює нові концепти»; ці концепти «надають речам нової істини» (*donnent aux choses une vérité nouvelle*), «нового розподілу» (*distribution nouvelle*), «екстраординарного розрізу» (*un découpage extraordinaire*) [Deleuze 2002a: 28]. Відтак Дельоз перераховує створені Бергсоном концепти: тривання (*durée*), пам'ять (*mémoire*), життєве поривання (*élan vital*) і лиш опісля переходить до експлікації методу інтуїції.

Аткинсон і Ланді випустили з уваги ще одну значущу деталь. Наприкінці першого абзацу Дельоз після перерахування трьох Бергсонових концептів пише, що взаємозв'язок цих суміжних понять повинен указувати на розвиток і прогрес Бергсонової філософії, тож він порушує питання: яким є цей взаємозв'язок? І лиш опісля Дельоз переходить до методу інтуїції. Взаємозв'язок цих трьох концептів якраз забезпечується *інтуїцією*. Результатом її застосування серед іншого є творення нових різноманітних концептів.

Тож уже в перших своїх текстах Дельоз експліцитно артикулював ідею філософії як творення нових концептів. Також він чітко вказав на те, що джерелом цієї ідеї є Бергсонова філософія (див. також: [Cherniavsky 2012]).

² «The separation between abstract and concrete (or concept and reality)».

Як ми побачимо, ідея філософії як творення нових концептів і є спробою подолати це провалля.

Цю ідею Бергсон повною мірою почав втілювати у «Творчій еволюції» й наполегливо продовжував це робити в усіх подальших книгах. Без урахування цього факту годі достатньо глибоко зрозуміти як принцип розгортання його думки, так і його чільні ідеї, що вельми часто у зв'язку з постійною зміною концептуального каркасу видаються до певної міри не сформованими, ба навіть суперечливими. Цю особливість Сюзан Герлак описує так: «Вони [плинні концепти] аналогічно еволюціонують усередині руху думки філософа, із часом адаптуючись до нових контурів аргумента, нових полемічних співрозмовників, нових історичних контекстів, нової інформації»³ [Guerlac 2022: 22].

Яскравим прикладом такої *плинності* є концепт *élan* (поривання). Коли про нього говорять чи пишуть, зазвичай мають на увазі одну з форм концепту *élan vital* (життєве поривання). Однак *élan vital* – тільки одне з багатьох відгалужень *élan*. У Бергсона *vital* не є обов'язковим атрибутом *élan*. Це вже навіть проглядається в суміжному концепті *élan de vie* (поривання життя), який Бергсон експліцитно відрізняє від *élan vital*, а *élan de vie* – від *élan originel de la vie* (початкового поривання життя), до якого Бергсон приходить від просто *élan originel* (початкове поривання), що так само є всього лиш одним із численних концептуальних відгалужень. У підсумку Бергсон для максимально точного схоплення *плинної* реальності конструює *плинну* концептуальну мережу з безліччю відгалужень.

Останнім часом цей важливий аспект Бергсонової філософії дедалі частіше почали враховувати дослідники. Наприклад, Ерік Бенуа у своїй ґрунтовній статті про формування поняття *élan vital* підкреслює розмаїту гаму значень *élan*, яку він називає «динамічним словником» [Benoit 2024: 5], утім, за старою звичкою в назві статті фігурує тільки *élan vital*. Дедалі частіше дослідники вказують на те, що Анрі Бергсон уперше в історії філософії експліцитно сформулював ідею філософії як творення нових концептів, і розглядають це як невід'ємний аспект його творчості. Зазвичай на користь цих тез наводять, як, наприклад, Аксель Чернявські [Cherniavsky 2012: 515] або Джузеппе Б'янко [Bianco 2019: 1049], таке речення: «філософування найчастіше полягає не у вибиранні між концептами, а в їхньому творенні»⁴ [Bergson 2011d: 940].

Однак далі Б'янко висловлює цілком хибну думку, що у творах Бергсона «терміни “концепт” і “концепція”, принаймні до 1930-х років, є рідковживаними та завжди негативними»⁵ [Bianco 2019: 1038]. Хоча на початку його статті процитувано тезу (достоту позитивну) про творення нових концептів, яку Бергсон сформулював у 1901 році! Схожу тезу також висловлює Дональд Лендіс. На його думку, у «Вступі до метафізики» (1903) Бергсон вказує на те, що «образи залишаються

³ “They [fluid concepts] evolve analogically within the movement of the philosopher’s thought, adapting over time to new contours of argument, new polemical interlocutors, new historical contexts, and new information”.

⁴ “Philosopher consiste le plus souvent non pas à opter entre des concepts, mais à en créer”. – Ці слова Бергсон озвучив 23 травня 1901 року під час обговорення у «Французькому філософському товаристві» (Société française de philosophie) теми «Пропозиції щодо вжитку деяких філософських термінів» (Propositions concernant l’emploi de certains termes philosophiques). У фокусі обговорення був «Технічний і критичний словник філософії» Андре Лаланда (1867–1963).

⁵ “At least until the 1930s, the terms of ‘concept’ and ‘conception’ are rare and always negative”.

більш перспективними філософськими інструментами, ніж концепти, оскільки концепти роблять неособовим і абстрактним те, що в життєвому досвіді є особистим (унікальним і сингулярним) і конкретним⁶) [Landes 2022: 100].

Для спростування цих тез достатньо зазирнути в текст «Вступу до метафізики», де Бергсон використовує слово концепт безліч разів, – так, іноді негативно, але тільки коли йдеться, наприклад, про «фіксовані концепти» (concepts fixes). Коли ж Бергсон говорить, скажімо, про «плинні концепти» (concepts fluides), то це достоту позитивне використання, адже йдеться про схоплення з їхньою допомогою «реальності в усіх її звивистостях» (réalité dans toute ses sinuosités) [Bergson 2018: 37-38].

Отже, щоби в подальшому уникати таких кривотлумачень, важливо, по-перше, з'ясувати, коли саме Бергсон експліцитно сформулював цю ідею; по-друге, що його безпосередньо підштовхнуло до цього. Адже, наприклад, Б'янко пов'язує формування цієї ідеї тільки з актуалізацією теми індивідуальної творчості в другій половині XIX століття у сфері літератури, математики та психології [Bianco 2019: 1039-1043].

Це, авжеж, справило колосальний вплив на Бергсона. Філософ неодмінно повинен створювати нове. Лише тоді такого філософа, як зазначив Бергсон у листі (грудень, 1935 рік) до Флоріса Делатра (1880–1950), можна називати професіоналом. Коли той чи той філософ користується старим, коли вибирає між готовими розв'язками, то він – аматор⁷. А «*філософом* я називаю того, хто створює з необхідності унікальний для свого часу розв'язок проблеми, яку він порушив наново⁸» [Bergson 2011a: 682]. Цю тезу Б'янко також використовує для своєї аргументації [Bianco, 2019: 1051].

Але це переконання справедливе для усієї творчості Бергсона. Це повною мірою проявилось вже в першому його великому творі – «Есе про безпосередні дані свідомості» (1889). У ньому Бергсон намагається обґрунтувати, що множинність станів свідомості (la multiplicité des états de conscience) – це множинність не кількісна, а якісна (multiplicité qualitative) [Bergson 2007: 95], що її гетерогенні ряди не вишиковуються в просторі (s'alignent dans l'espace), а проникають один в одного (se pénètrent) [ibid.: 178]. Для опису цього процесу він реконцептуалізував *тривання*⁹ (durée).

⁶ “Images remain more promising philosophical tools than concepts, since concepts render impersonal and abstract what is, in lived experience, personal (unique and singular) and concrete”.

⁷ У листі Бергсон аматором називає англійського письменника Самюеля Батлера (1835–1902). У книзі «Еволюція, старе і нове; або теорії Бюфона, Еразма Дарвіна і Ламарка в порівнянні з теорією Чарльза Дарвіна» (Evolution, Old and New; Or, the Theories of Buffon, Dr. Erasmus Darwin and Lamarck, as compared with that of Charles Darwin, 1879) Батлер, на думку автора листа, не створив нічого нового. Він просто, пише Бергсон, прийняв умови еволюційної проблематики остаточно встановленими. Себто Батлер запропонував старі розв'язки.

⁸ “J'appelle *philosophe* celui qui crée la solution, alors nécessairement unique, du problème qu'il a posé à nouveau”.

⁹ Йдеться радше про реконцептуалізацію, позаяк концепт *тривання* у XIX столітті жваво використовували задовго до Бергсона. Фелікс Равесон (1813–1900) у творі «Про звичку» пише: «життя передбачає деяке безперервне визначене тривання» [Ravaisson 1838: 11]. Бельгійський математик, філософ і психолог Жозеф Дельбоф (1831–1896) у творі «Есе про наукову логіку. Прологомени» критикує спроби уявляти час у вигляді лінії, адже тоді він є не триванням, а «четвертим виміром простору» (quatrième dimension de l'espace) [Delboeuf 1865: 152]. Альбер Лемуан (1824–1874) у книзі «Звичка й інстинкт: дослідження з порівняльної психології» стверджує, що існує нерозривний зв'язок між різними митями «тривання, що плине» (la durée qui

Отже, в «Есе про безпосередні дані свідомості» Бергсон *наново* порушив проблему безперервності плину часу та запропонував *оригінальний* розв'язок: визначення взаємопроникнення станів свідомості через *тривання*. Але в цьому творі ми не знайдемо жодних слідів ідеї концептотворення. До 1901 року Бергсон жодного разу експліцитно не звертався до цієї теми¹⁰. Утім, із 1901 року вона постійно фігуруватиме в його текстах, ба більше – стане однією з найчільніших у його творчості. Що насправді спричинило цей раптовий концептуальний поворот у думці Бергсона?

Моя стаття складається з шести параграфів. У першому я вказую на місце й час першого формулювання Бергсоном ідеї філософії як творення нових концептів, тобто на полеміку з філософом-позитивістом Гюставом Бело (1859–1929). Далі переходжу до розгляду причин цієї полеміки: у другому параграфі аналізую Бергсонову спробу реформувати підходи старого *французького спіритуалізму* і запропонований Бергсоном альтернативний метод; у третьому – рецепцію цього методу французькими інтелектуалами. Відтак розглядаю перипетії полеміки: у четвертому параграфі – критичні аргументи Бело; у п'ятому – контраргументи Бергсона. І нарешті в шостому параграфі – полеміку з Лаландом як тематичне продовження полеміки з Бело.

1. Полеміка з Гюставом Бело

Ідею філософії як творення нових концептів Бергсон уперше експліцитно окреслив, сформулював і обґрунтував 2 травня 1901 року під час полеміки з філософом-позитивістом Гюставом Бело (1859–1929), що виникла при обговоренні теми «Психофізичний паралелізм і позитивна метафізика» (*le parallélisme psychophysique et la métaphysique positive*), організованого Французьким філософським товариством. Обговорення було присвячене розгляду запропонованих Бергсоном у

s'écoule) [Lemoine 1875: 59]. Учень Лемуана – Віктор Ереп (1848–1909) – у творі «Внутрішнє слово: есе про описову психологію» розрізняє «не-Я» (*non-moi*), яке стосується простору, і «Я» (*moi*), яке стосується тривання, чистої послідовності: «я є деякою чистою послідовністю» [Egger 1881: 113].

¹⁰ Втім, у цьому творі Бергсон порушив проблему, яку можна вважати однією з головних передумов ідеї концептотворення, – проблему *вимірного часу*. Цьому часу Бергсон протиставляє *реальний час*, або *конкретний час*, який є неподільним і невимірним. Вимірний час – це час, який «розташовують у просторі» [Bergson 2007: 171], відтак ділять на вимірні частини. Отже, цей останній тип не є часом як таким, а часом, змішаним із простором – «мішаним концептом» (*concept bêtard*) [ibid: 73]. Французький прикметник *bêtard* також означає *непородистий, нечистокровний, позащлюбний, побічний* тощо. Очистити цей концепт, зробити його справжнім – одне з головних завдань Бергсона в цьому творі. Ось чому він часто додає до іменника *час* уточнювальні прикметники *реальний* або *конкретний*.

Схожу ідею Бергсон висловлює в листі до Ліонеля Доріака (1847–1923) від 4 грудня 1900 року. Він пояснює, чому використав у творі «Сміх» (*Le rire*, 1900) не просто концепт *raideur* (скутість), а *raideur mécanique* (механічна скутість). Це уточнення було необхідне для точнішого охоплення реальності, яка є «гнучкішою» [Bergson 1972a: 437] за будь-який концепт, що її виражає. Уточнювальні концепти на кшталт *механічної скутості* Бергсон називає *концептами суміжними* або *підпорядкованими* [ibid.]. Таке уточнювання в Бергсонових текстах є однією з найпоширеніших форм творення нових концептів.

творі «Матерія і пам'ять» (1896) аргументів на користь, як це називає Бело, «психофізичного розриву» (*écart psycho-physique*) [Belot 2011: 236].

Бело передусім критикував Бергсонів метод аргументації та взагалі метод *нового спиритуалізму* (*nouveau spiritualisme*), до якого він зараховував Бергсона¹¹. *Старий спиритуалізм*¹² (*ancien spiritualisme*) теж постулював психофізичний розрив, утім, обґрунтовував його за допомоги унікальності й автономії вищих спроможностей душі. Такий підхід для Бело зрозумілий. А ось те, що зробив у «Матерії і пам'яті» Бергсон, геть не виправдано й незрозуміло, констатував Бело. Що ж саме зробив Бергсон?

2. Бергсонова реформа спиритуалізму

Бергсон насамперед прагнув реформувати старий спиритуалізм – «спустити з висот, де він окопався»¹³ [Bergson 2011c: 246]. Бергсон поділяв чільні тези цієї течії щодо психофізичного розриву, однаке запропонована їй представниками аргументація, на його думку, недостатньо переконлива, адже сильно відірвана від досвіду. Ранні спиритуалісти просто постулювали, що дух не зводиться до матерії. Ця теза може бути істинною (а Бергсон вважав її такою), утім, з неї нічого не випливає, як і з протилежної. Тож Бергсон формулює один із засадничих принципів своєї філософії: «Так чи ні – безплідні у філософії. Цікавим, повчальним, продуктивним є те, якою мірою?»¹⁴ [ibid.].

Старий спиритуалізм розташовував свою аргументацію, сказати б, на «найвищих висотах», відповідав строго *так*. Наприклад, засновник французького спиритуалізму (старого) П'єр Мен де Біран (1766–1824) для пояснення природи вольового зусилля (яке, згідно з ним, належить до сфери духу) використовує термін *гіперорганічна причина* (*cause hyperorganique*) [Maine de Biran 1834: 61]. Один тільки префікс *гіпер* уже заселяє цю причину на «найвищих висотах» – за межами органічного. Бергсон діє зовсім по-іншому. Він розташовує аргументацію біля, сказати б, «підніжжя», в самій органічній матерії. Він відповідає *так*, утім, у межах самого *ні*. Себто Бергсон не розділяє *так* і *ні* – дух і матерію, а зближує їх, намагається з'ясувати *міру* їхнього поєднання. Адже вивчати їх можна тільки там, де вони перетинаються. Отже, своє завдання Бергсон бачив у тому, щоби знайти місце перетину. А для цього потрібно постійно звертатися до фактів досвіду.

У «Матерії і пам'яті» таким місцем перетину стала сенсорна афазія (*aphasie sensorielle*), або, по-іншому, афазія Верніке. Цей тип афазії виникає в разі ураження зони Верніке – пов'язаної з вимовою зони кори головного мозку. При такому ураженні спостерігається порушення фонематичного слуху, себто уражена цією недугою людина перестає розрізняти мовні звуки. Бергсон кілька років детально вивчав цей розлад. Він дійшов висновку, що розпізнавання слів при сенсорній афазії – геть не механічне пробудження приспаних спогадів у мозку. Навпаки, пробу-

¹¹ Сам Бергсон називав свій підхід «позитивною метафізикою» (*métaphysique positive*) [Bergson 2011c: 231].

¹² Бело має на увазі французький спиритуалізм першої половини XIX століття (Мен де Біран, Фелікс Равесон, Еміль Бутру тощо).

¹³ “Descendre des hauteurs où il s’est retranché”.

¹⁴ “Le oui ou le non sont stériles en philosophie. Ce qui est intéressant, instructif, fécond, c’est le dans quelle mesure?”.

дження передбачає більшу чи меншу напругу свідомості (*tension de la conscience*), що шукає чисті спогади в чистій пам'яті, щоби поступово їх матеріалізувати в контакті з поточним сприйняттям (*perception présente*) [Bergson 2012: 268].

Бергсон таким чином установив, що пам'ять аж ніяк не полягає в регресі – від теперішнього до минулого, а навпаки – у прогресі від минулого до теперішнього. Процес пригадування означає, що початково ми себе розташовуємо в минулому. Ми починаємо з віртуального стану, відтак поступово переходимо – через низку (*série*) різних планів свідомості – до точки, де він матеріалізується в актуальному сприйнятті, де він стає поточним станом (*état présent*). Таким чином пам'ять, актуалізуючись у теперішньому, знову стає сприйняттям. І це відбувається навіть при ураженні зони Верніке. З огляду на це, висновує Бергсон, пам'ять – це щось зовсім інше, ніж просто функція мозку. І це щось належить до «сфери духу» (*le domaine de l'esprit*) [ibid.: 271].

3. Рецепція методу Бергсона

Ці ідеї, а також запропонований підхід неабияк вразили тогочасних інтелектуалів. Що геть не дивно, адже Бергсон працював у ідейному річищі французького спиритуалізму. В останньому 36 розділі твору «Філософія у Франції в XIX столітті» (1867) Фелікс Равесон – один із чільних представників цієї течії та водночас один із Бергсонових учителів і, либонь, найвпливовіший французький філософ другої половини XIX століття – використав словосполучку «спіритуалістичний реалізм або позитивізм» [Ravaisson 1895: 275]. Ідеться про необхідність балансувати між «експериментальною» і «надчуттєвою» ідеями [ibid.: 87]. Фізичний поверховий позитивізм [ibid.], пояснюючи, наприклад, живий організм, зазвичай обмежувався його редукцією до елементарних матеріальних феноменів і не враховував «регульовальний ідеал» або «цільову причину» [ibid.: 250] цього організму. На протилежному полюсі – звичайний ідеалізм [ibid.: 86] або абсолютний ідеалізм, «який зводить усю реальність до ідей¹⁵» [ibid.: 249] і бере «полову термінів за зерно речей¹⁶» [ibid.: 5]. Натомість варто звертатися до фактів досвіду, насичувати, сказати б, ними терміни – «абстрактне та неясне поняття замінити точним¹⁷» [Ravaisson 1933: 60]. У цьому Равесон вбачав одне з головних завдань майбутньої філософії.

Інший чільний представник спиритуалізму Етьєн Вашеро (1809–1897) у творі «Новий спиритуалізм» (1884) закликав філософів користуватися «методом нашого століття» [Vacherot 1884: i] – враховувати наукові факти.

Ці заклики Бергсон цілком реалізував у «Матерії і пам'яті». Однак були й негативні відгуки на цей твір. Насамперед треба згадати статтю Бенжамена Жакоба «Філософія вчорашня і філософія сьогоднішня». Жакоб нарікає на домінування так званої «літературної філософії» з її здебільшого «естетичними міркуваннями» [Jacob 1898: 171]. Утіленням цього стибу філософування для Жакоба є насамперед Бергсон. Натомість він ностальгує за філософією, яка «стриміла до раціоналізму» (*tendait vers le rationalisme*) [ibid.: 170] – насамперед за ідеями Шарля Ренув'є

¹⁵ «Qui réduit toute réalité à des idées».

¹⁶ «La paille des termes pour le grain des choses» – цю Ляйбінцеву тезу [Leibniz 1885: 306] Равесон часто використовував у своїх творах.

¹⁷ «Au lieu d'une notion abstraite et vague, une notion précise».

(1815–1903) та Іполіта Тена (1828–1893). На думку Жакоба, Бергсон своєю «динамістською [dynamiste] концепцією психологічного життя» порушує «законодавство розсуду» (législation de l'entendement) [ibid.: 178]. Адже Бергсон, коли, приміром, постулює взаємопроникнення станів свідомості, себто їхнє злиття, нехтує очевидними фактами, а саме, що свідомість геть не виглядає злистою, наприклад, при «роздвоєнні особистості» (scissions de la personnalité), ба більше, навіть у нормальному стані «поточне Я» (moi actuel) часто сильно відрізняється від «Я у минулому» (moi passé) [ibid.: 195].

Однаке на ці закиди Бергсон відразу не відповідав. Натомість це зробив його учень – філософ і математик Едуард Ле Руа (1870–1954). У 1899–1900 роках він публікує частинами есе «Наука і філософія» (Science et Philosophie), де формулює свою теорію пізнання, засновану передусім на ідеях Бергсона. На це есе гостро реагує логік і математик Луї Кутюра (1868–1914) статтею «Проти номіналізму пана Ле Руа» (1900), де зокрема закидав Ле Руа некритичне ставлення до тез Бергсона.

Полеміка поступово набирала обертів. Засідання «Французького філософського товариства» від 28 березня 1901 року було присвячене обговоренню тез Ле Руа. У ньому Бергсон активної участі не брав. Наступне, уже відоме нам засідання від 2 травня 1901 року, відкривалось доповіддю самого Бергсона, яка, а також спричинена нею полеміка, стала переломним моментом його філософії¹⁸.

4. Критичні аргументи Бело

Після короткої доповіді Бергсона, де він стисло описав чільні положення своєї «позитивної метафізики», себто метафізики, заснованої на емпіричних даних, слово взяв Бело.

На його погляд, тези Бергсона достоту метафізичні й геть не стосуються досвіду. Бело зауважив, що Бергсон поставив для себе ж самого пастку. Адже, з одного боку, він безугавно апелює до даних досвіду, з другого ж – заперечує будь-яку можливість об'єктивного вивчення психологічних станів (станів свідомості), бо вони буцімто належать до сфери духу. Отже, резонно запитує Бело, яким чином можна встановити невідповідність (discordance) між фізичними та психічними (духовними) феноменами, якщо останні не підлягають безпосередньому спостереженню? Адже для того, щоби достовірно встановити психофізичний розрив, необхідно здійснити повний аналіз як психічних, так і фізичних станів. Утім, очевидно, що остаточний аналіз цих станів є нездійсненним. Отже, ця принципова невизначеність унеможливує точне встановлення як відповідності, так і невідповідності того чи того психічного стану тому чи тому фізичному стану.

Бергсон прагне будь-що уникати протиставлення – строгого *так* і строгого *ні*. Але він усе одно, зауважує Бело, вдається до такого протиставлення. Бергсонів так званий новий метод є, далєбі, старим методом – переходом до межі – метод, що був осердям конструкції всіх концептів класичних метафізичних учень [Belot 2011:

¹⁸ Це підкреслюють, наприклад, Анрі Гює у своїх передніх увагах до збірки творів (*Mélanges*) Бергсона: «ніде, без сумніву, Бергсон ліпше не показав, звідки виходив і куди прямував бергсонізм, як 2 травня 1901 року у Французькому філософському товаристві» [Gouhier 1972: xvii], а також Філіп Сулез та Фредерік Вормс в їхній спільній книзі «Бергсон. Біографія»: «цей виступ є капітальним для інтерпретації бергсонізму» [Soulez, Worms 2002: 90].

237]. Наприклад, субстанція є граничним терміном (*terme limite*) аналізу реальності. У Бергсона ж, на думку Бело, такими граничними термінами є, наприклад, дух, чисте сприйняття, чистий спогад тощо. Отже, висновує Бело, Бергсонова спроба обґрунтувати психофізичний розрив опирається, далекі, не на факти досвіду, а на граничні терміни.

5. Контраргументи Бергсона

Бергсон був напрочуд відкритим до критики. На всі обґрунтовані зауваження він завжди намагався розгорнуто відповідати. Ба більше, відповідаючи, не використовував свої старі напрацювання, а намагався сформулювати нові аргументи. Для Бергсона, як він зазначає в листі до Натана Сьодерблума (1866–1931) від 27 липня 1909 року, філософія не є системою¹⁹, адже «вимагає для кожної нової проблеми абсолютно нового зусилля»²⁰ [ibid.]. Одним із яскравих прикладів цього підходу була відповідь на критику Бело.

Бергсон уклав свою контраргументацію в прокладене його опонентом річище – зосередився передусім на словосполучках *перехід до межі*, *граничні терміни* та *всі концепти*.

На його думку, Бело уподібнює метафізику до математики. Особливістю останньої є те, що свої принципи вона виводить *a priori*. Бергсон натомість бачить своїм завданням зробити метафізику, наскільки це можливо, емпіричною наукою, яка давала б, як і інші позитивні науки, лише попередньо остаточні (*provisoirement définitifs*) результати, до яких її приведе уважне вивчення реального. Себто Бергсон визнає, що розв'язок порушеної в «Матерії і пам'яті» проблеми є лише *попередньо* остаточним.

З цього вагання й сумнівів, далекі, він і почав свою коротку доповідь, яка власне спровокувала дискусію. Доповідь складається з трьох коротких абзаців, кожен із яких починається з умовного сполучника *якщо* (*si*). Наприклад, «Якщо це емпіричне дослідження можливе, то воно дедалі ліпше встановлюватиме міру розриву між думкою та фізичними умовами, де ця думка здійснюється»²¹ [Bergson 2011c: 231]. Під час дискусії Бергсон експліцитно підкреслив, що сполучник *якщо* він використав не знічев'я, а для демонстрації того, що його аргументи не остаточні. Він ніде не постулює строгого психофізичного розриву. Думка і матерія, авжеж, пов'язані, однак, переконаний Бергсон, між ними немає жодного паралелізму. Отже, найголовніше завдання – це визначити, *якою мірою* вони пов'язані.

За допомоги цього підходу Бергсон прагнув замінити давню гру шкіл – протиставлення однієї абстрактної концепції іншій – відкритою для всіх філософією, де різні концепції могли би співіснувати та коригуватися даними досвіду. Далі, під час дискусії (для того, либонь, щоби переконати свого опонента) це *якою мірою* Бергсон замінив на зрозумілу для Бело та, як виявиться згодом, переломну для

¹⁹ «La philosophie, telle que je la conçois, ne constitue pas un système» (Філософія, як я її розумію, не утворює системи) [Bergson 1972b: 798].

²⁰ «Elle exige, pour chaque nouveau problème, un effort absolument nouveau».

²¹ «Si cette recherche empirique est possible, elle mesurera de mieux en mieux l'écart entre la pensée et les conditions physiques où cette pensée s'exerce».

свої думки конструкцію – «жоден із простих концептів, якими нас забезпечує філософія, не зміг би виразити шуканий стосунок²²» [ibid.: 251].

За допомоги цієї тези Бергсон спростував закид Бело щодо *переходу до межі*. Адже Бергсонів метод полягає не у «вилученні з реальності деякого простого концепту²³», щоби потім його протиставити іншому, а у підтримуванні «неперервного контакту з реальністю»²⁴ [ibid.: 254]. А це означає, що за таких умов жоден концепт не може сягнути межі, позаяк годі концептуально вичерпати реальність. Отже, єдине, що лишається – «створювати вищі концепти» [ibid.: 257], себто такі, що перекривали б уже розроблені. Такі концепти Бергсон ще називає «плинними» [ibid.: 271]. Адже вони відтворюють «плинність досвіду» [ibid.: 259].

6. Полеміка з Лаландом

Через три тижні після цього обговорення – 23 травня 1901 року – відбулося чергове, уже згадуване на початку засідання «Французького філософського товариства». Першим виступав Андре Лаланд. Його ідея полягала в тому, що у філософії необхідно чітко визначати терміни. Бергсон, авжеж, із цим погоджувався. Але його занепокоїла одна річ. Майже всі наведені Лаландом приклади стосувалися метафізики або моралі. А в цих царинах фіксувати сенс слів чи не найважче. Тож Бергсон порушив декілька важливих питань: «чи корисно остаточно закріплювати значення термінів там, де ідеї все ще плавкі? Чи можна фіксувати сенс слова тоді, коли все ще дискутують про природу речі²⁵» [Bergson 2011d: 939]. Бергсон навів приклад такого терміна – природа. Лаланд, продовжив він, визначив його доволі вміло й винахідливо. Гама значень, утім, сильно обмежена. На думку Бергсона, намір остаточно визначити такий *плинний* термін, як природа, схиляє до думки, що філософія є чимось фіксованим, що філософування полягає у виборі між цілком готовими концептами. Однак «філософування найчастіше полягає не у вибиранні між концептами, а в їхньому творенні» [ibid.: 940].

Висновок

Це формулювання є, як ми побачили, безпосереднім продовженням полеміки з Бело – тези про творення вищих концептів. Прямий шлях Бергсона до ідеї філософії як творення нових концептів починається саме з цієї полеміки. Безперечно, акцент французького спиритуалізму на індивідуальній свободі та творчості неабияк вплинув на становлення Бергсона. Однак з цього не випливає з необхідністю його ідея концептотворення, як зазначає Б'янко. Передусім аргументи Бело, а надто ті, що стосуються *переходу до межі* та *граничних термінів*, змусили Бергсона посутньо переосмислити свій підхід, а відтак розробити нову версію своєї метафізики, що викристалізувалась уже через два роки – у «Вступі до метафізики», де ідея тво-

²² “Aucun des concepts simples que la philosophie nous fournit ne pourrait exprimer la relation cherchée”.

²³ “Extraire de la réalité un concept simple”.

²⁴ “Contact ininterrompu avec la réalité”. У листі до Анрі Гює від 9 червня 1932 року Бергсон пише: «включення досвіду до метафізики завжди було моєю ціллю» (mon objet a toujours été d'introduire l'expérience en méthaphysique) [Bergson 2011b: 661].

²⁵ “Est-il utile d'arrêter définitivement la signification des termes là où les idées sont encore flottantes? Peut-on fixer le sens du mot quand on discute encore sur la nature de la chose?”.

рення нових концептів стала достоту засадничою та багато в чому мірою визначила подальшу творчість Бергсона.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

- Atkinson, P. (2009). Henri Bergson. In G. Jones & J. Roffe (Eds.), *Deleuze's Philosophical Lineage* (pp. 237-260). Edinburgh: Edinburgh UP. <https://doi.org/10.1515/9780748631957-016>
- Belot, G. (2011). Le parallélisme psycho-physique et la métaphysique positive (discussion). In H. Bergson, *Écrits philosophiques* (pp. 232-242). Paris: PUF.
- Benoit, É. (2024). L'élan vital, formation d'une notion et formes d'écriture (chez Bergson, avant Bergson, après Bergson). *Arts et Savoirs*, 21, 1-45. <https://doi.org/10.4000/11zox>
- Bergson, H. (1972a). Bergson à L. Dauriac, 4 décembre 1900. In H. Bergson, *Mélanges* (pp. 436-437). Paris: PUF.
- Bergson, H. (1972b). Bergson à N. Söderblom, 27 juillet 1909. In H. Bergson, *Mélanges* (pp. 797-798). Paris: PUF.
- Bergson, H. (2007). *Essais sur les données immédiates de la conscience*. Paris: PUF.
- Bergson, H. (2011a). Bergson à Fl. Delattre, décembre 1935. In H. Bergson, *Écrits philosophiques* (pp. 676-682). Paris: PUF.
- Bergson, H. (2011b). Bergson à Henri Gouhier, 9 juin 1932. In H. Bergson, *Écrits philosophiques* (pp. 661-662). Paris: PUF.
- Bergson, H. (2011c). Le parallélisme psycho-physique et la métaphysique positive. In H. Bergson, *Écrits philosophiques* (pp. 231-272). Paris: PUF.
- Bergson, H. (2011d). Propositions concernant l'emploi de certains termes philosophiques, discussion à la Société française de philosophie, 23 mai 1901. In H. Bergson, *Écrits philosophiques* (pp. 939-944). Paris: PUF.
- Bergson, H. (2012). *Matière et Mémoire*. Paris: PUF.
- Bergson, H. (2018). *Introduction à la métaphysique*. Paris: PUF.
- Bianco, G. (2019). Bergson and the spiritualist origins of the ideology of creativity. *British journal for the history of philosophy*, 28(5), 1031-1052. <https://doi.org/10.1080/09608788.2019.1684240>
- Cherniavsky, A. (2012). Les sources bergsonienne et kantienne de la théorie du concept de Gilles Deleuze. *Revue philosophique de la France et de l'étranger*, 134(4), 515-534. <https://doi.org/10.3917/rphi.124.0515>
- Delboeuf, J. (1865). *Essai de logique scientifique. Prolégomènes*. Liège: J. Desoer.
- Deleuze, G. (2002a). Bergson, 1859-1941. In G. Deleuze, *Île deserte. Textes et entretiens, 1953-1974* (pp. 28-42). Paris: Minuit.
- Deleuze, G. (2002b). La conception de la différence chez Bergson. In G. Deleuze, *Île deserte. Textes et entretiens, 1953-1974* (pp. 43-72). Paris: Minuit.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1991). *Qu'est-ce que la philosophie?* Paris: Minuit.
- Egger, V. (1881). *La parole intérieure: essai de psychologie descriptive*. Paris: Baillière.
- Gouhier, H. (1972). Avant-propos. In H. Bergson, *Mélanges* (pp. vi-xxiii). Paris: PUF.
- Guerlac, S. (2022). Thinking with Bergson. The Last Problem: The Planet, and What It Is to Know. *Bergsoniana*, 2, 13-41. <https://doi.org/10.4000/bergsoniana.968>
- Jacob, B. (1898). La philosophie d'hier et celle d'aujourd'hui. *Revue de Métaphysique et de Morale*, 6(2), 170-201.
- Landes, D. (2022). Character and Personality. From a privileged image of *durée* to the core of a new metaphysics. In M. Sinclair & Y. Wolf (Eds.), *The Bergsonian Mind* (pp. 99-112). London; New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429020735-11>
- Landeweerd, L. (2021). *Time, Life & Memory Bergson and Contemporary Science*. Cham: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-56853-5>

- Leibniz, G., W. (1885). *Essais de Théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal*. In G. W. Leibniz, *Die Philosophischen Schriften in 7 Bänden* (B. 6). (K. I. Gerhardt, Hrsg.). Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- Lemoine, A. (1875). *L'habitude et l'instinct: études de psychologie comparée*. Paris: G. Baillière.
- Lundy, C. (2018). *Deleuze's Bergsonism*. Edinburgh: Edinburgh UP.
<https://doi.org/10.1515/9781474414333>
- Maine de Biran, P. (1834). *Nouvelles considerations sur les rapports du physique et du moral de l'homme*. In M. Maine de Biran, *Ouvrage posthume* (pp. 1-164). (V. Cousin, Éd.). Paris: Ladrance.
- Ravaisson, F. (1838). *De l'habitude*. Paris: Fournier.
- Ravaisson, F. (1895). *La Philosophie en France au XIXe siècle*. Paris: Hachette.
- Ravaisson, F. (1933). *Testament philosophique et fragments*. Paris: Boivin et Cie.
- Soulez, Ph., & Worms, F. (2002). *Bergson. Biographie*. Paris: PUF.
- Vacherot, E. (1884). *Le nouveau spiritualisme*. Paris: Hachette.
- Viellard-Baron, J.-L. (2021). *Le spiritualisme français*. Paris: Cerf.

Одержано / Received 8.08.2025

Pavlo Bartusiak

Henri Bergson and the Birth of the Idea of Philosophy as the Creation of New Concepts

“Philosophy is the creation of new concepts” is primarily associated with Gilles Deleuze and Félix Guattari’s “What is Philosophy?”. However, Henri Bergson had explicitly advanced this idea long before them. This facet of Bergson’s philosophy remained overshadowed by his more spotlighted topics for a long time. Only in recent years have researchers begun to give it due attention and to relate it to the central aims of his *positive* metaphysics. However, it has not yet been established when exactly Bergson first formulated this idea, nor what precisely prompted him to do so. Contrary to the claim made, for example, by Giuseppe Bianco, this idea is not directly related to the renewed emphasis on individual creativity in the second half of the nineteenth century, particularly in the works of representatives of *French spiritualism*. I argue that it in fact arose out of a polemic with thinkers from the opposing camp – the positivists, and above all with Gustave Belot.

Павло Бартусяк

Анрі Бергсон і народження ідеї філософії як творення нових концептів

Фраза «філософія – це творення нових концептів» здебільшого асоціюється з твором Жюльєн Дельоза та Фелікса Гаттарі «Що таке філософія?». Утім, Анрі Бергсон експліцитно сформулював цю ідею задовго до них. Цей аспект Бергсонової творчості тривалий час залишався в затінку його більш відомих тем. Лише останніми роками дослідники почали приділяти цій ідеї належну увагу та пов’язувати її з головними завданнями його *позитивної* метафізики. Однак досі не з’ясовано, коли саме Бергсон сформулював цю ідею, а також що саме його до неї підштовхнуло. Ця ідея безпосередньо не пов’язана – у супереч твердженню, наприклад, Джузеппе Б’янко, – з актуалізацією, особливо у творах представників *французького спірітуалізму*, ідеї індивідуальної творчості в другій половині XIX століття. Я доводжу, що насправді вона постала з полеміки з представниками протилежного табору – позитивістами, а надто з Гюставом Бело.

Pavlo Bartusiak, PhD in Philosophy, Ivan Franko Lviv National University; Lviv National Stepan Gzhytsky University of Veterinary Medicine and Biotechnology.

Павло Бартусяк, к. філос. н., Львівський національний університет імені Івана Франка;
Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені
С. Гжицького.

e-mail: bartusyak@gmail.com
